

Хуллас, Марказий Осиё тарихини ўрганишда туркий, араб, форс-тожик, хитой, рус тилларидаги манбалар қаторида манжур тилида ёзилган манбалардаги маълумотларни ҳам тадқиқ қилиш лозим. Улардаги маълумотлар ўзбек давлатчилиги ва дипломатияси тарихида ҳали ечимини топиб улгурмаган муаммо ва муҳим бўлган масалаларни ёритишда зарур ҳисобланади. Ўзбекистонда уйғуршунослик, хитойшунослик каби манжуршунослик соҳасини ҳам ривожлантириш учун кўпгина ишларни амалга ошириш лозим бўлади.

КАРИМОВ НОДИР

Таянч докторант, ТошДШИ

Исроиллик олима Сара Свирининг Ҳаким Термизий ёзма меросини ўрганишга қўшган ҳиссаси

Аннотация. Мазкур мақолада исроиллик тадқиқотчи Сара Свирининг ўндан ортиқ мақолалари тизимли тарзда таҳлил қилинган. Исроилда Ҳаким Термизий асарларига бўлган қизиқишининг пайдо бўлиш сабаблари очиб берилган. Қолаверса, Аллома илмий меросининг Исроилда ўрганилиши бўйича умумий хулоса ва таклифлар ишлаб чиқилган.

Таянч сўз ва иборалар. “Ал-ҳаким” (доно), “ат-термизия вал-ҳакимия”, “валий” ёки “авлиё”, “муқаддас одам”, зоҳидлик, тасаввуф, сўфийлик, нафс, “кун”, яҳудийлик, христианлик, исломий тасаввуф.

Аннотация. В данной статье были системно проанализированы более десяти статей израильского исследователя Сары Свири. Выявлены причины интереса к действиям Хакима Термизи в Израиле. Кроме того, были сделаны общие выводы и рекомендации по изучению научного наследия ученого в Израиле.

Опорные слова и выражения: «Аль-Хаким» (мудрость), «ат-термизия вал-хакимия», «валий» или «авлия», «святой человек», аскетизм, мистика, суфизм, «нафс», «кун», иудаизм, исламский мистицизм.

Abstract. In the following study, more than ten articles by Israeli researcher Sarah Sviri have been systematically analyzed. The reasons for the interest of Hakim Tirmizi's works in Israel were revealed. In addition, the general conclusions and recommendations have been presented on the study of the scientific heritage of scholar in Israel.

Keywords and expressions: “Al-Hakim” (wisdom), “at-termiziyya val-hakimiyya”, “waliy” or “avliya”, “holy man”, asceticism, mysticism, Sufism, nafs, “kun”, Judaism, Christianity, Islamic mysticism.

Ўрта асрлар диний ва дунёвий илмлар ривожига Ҳаким Термизийнинг алоҳида ўрни бор. Аллома яшаган йиллар сифатида тахминан 132–142/750–760 йиллардан 255/869 йилгача бўлган давр кўрсатилган. Аллома 80 дан (баъзи адабиётларда 400 дан) ортиқ илмий асарлар муаллифи ва Шарқ тасаввуфшунослигининг машҳур намоёнрасидир. Ҳаким Термизий чуқур илм ва кенг дунёқарашга эга бўлгани учун “Ал-ҳаким” (доно) деган тахаллусни

олган. Аллома “ат-термизия вал-ҳакимия” тариқатига асос солиш орқали, тасаввуфда ҳам сезиларли из қолдирган. Миср, Туркия, Исроил каби давлатларда Ҳаким Термизийнинг тасаввуфга оид асарлари жиддий тадқиқ этилмоқда. Чунки ўрта асрларда Мисрдаги “Ҳасидим” номли яҳудийлар суфийликдаги рақс ва кўшиқ орқали Аллоҳ билан бирлашишга уриниш одатини аслида яҳудий пайғамбарлардан ўзлаштирган. Энди эса яҳудийлар бу одатларни сўфийлардан ўрганиш лозим, деб даъво қилишган. Исроиллик яҳудийлар руҳонийси Рабби Моше бен Меймон (ваф. 1204): “Сўфийлар ҳаракатларини яҳудий пайғамбарларга асло қиёсламанг. Сўфийлар баъзи нарсаларни пайғамбарлардан ўзлаштирган бўлиши мумкин, холос” деб таъкидлаган. Бу каби муаммолар Исроилда кўплаб баҳсларга сабаб бўлгани боис, сўфийлик ёки тасаввуф аслида нима эканлиги, уларнинг яҳудийлик билан қандай боғлиқлиги борлиги ўрганилган. Кўпчилик тадқиқотлар учун эса Ҳаким Термизийнинг илмий асарлари асосий манба сифатида қаралган. Хусусан, исроиллик олима Сара Свири асосий изланишларини аллома ёзма меросини ўрганишга бағишлаган. Сара Свири тадқиқ жараёнида исломий тасаввуфга бошқа динларнинг ўзаро таъсири, тасаввуфий мактабларнинг бир-бири билан қандай алоқаси бўлгани, Ҳаким Термизий асарларининг мазмун моҳияти нимадан иборатлиги каби саволларга жавоб берган.

1980 йил Сара Свири Тел-авив университетида “The Mystical Psychology of al-Hakim al-Tirmidhi, a Ninth Century Sufi Master” (IX аср сўфийлар устози Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг тасаввуфий психологияси – *Н. К.*) номли докторлик ишини ҳимоя қилган. Бу докторлик иши ханузгача ҳеч қаерда эълон қилинмаган бўлса-да, унинг натижалари турли жойларда нашр этилган, ва шундай тадқиқотларидан бири “Between fear and hope on the Coincidence of Opposites in Islamic Mysticism” (Исломий тасаввуфдаги “кўркув” ва “умид” каби зиддиятларнинг ўзаро мослиги – *Н. К.*) деб номланган¹. Муаллифнинг фикрича, “ислом дини ҳам бошқа динлар каби дуалистик қарашларни ўзига бўлган зардуштийлик ва монийлик сингари диний таълимотлардан ўзлаштирган. Исломдаги дуалистик қарашлар яҳудийлик ва христианликдан ҳам кўпроқ. Бунинг сабаби эса ислом динидаги тасаввуфий қатламлар борлигидир”. Тадқиқотда монийлик, зардуштийлик, яҳудийлик каби дин ва диний таълимотларда мавжуд бўлган дуалистик қарашлар таҳлил қилинган. Исломий тасаввуфнинг қисмлари бўлган “сабр-шукур”, “фано-бақо”, “жам-фарқ”, “қаҳр-лутф”, “адл-фадл” каби тушунчалар алоҳида аҳамиятга эга эканлигига урғу берилган. Тадқиқотнинг асосий объекти бўлган “кўркув ва муҳаббат” масаласига Абу Али ал-Рузабарий (ваф. 322/934), Абу ал-Антакий (ваф. 220/835), Зув ал-Нун (ваф. 245/860), Абу Бакр ал-Воситий (ваф. 320/932), Нажмиддин Кубро (ваф. 618/1221), Жалолиддин Румийдек (ваф. 677/1278) алломалар ўз таърифини келтирган. Сара Свири мазкур олимлар-

¹ Sviri S. Between fear and hope on the coincidence of Opposites in Islamic Mysticism // Jerusalem Studies in Arabic and Islam (JSAL), vol 9. 1987. – P. 317–348.

нинг “қўрқув ва муҳаббат” борасида фикрлари бир-бирига яқин бўлганлигини эътироф этган. Тадқиқотчи юқоридаги масалада Ҳаким Термизий қарашларида жиддий фарқ мавжудлигини қайд этган. Яъни, Ҳаким Термизий мазкур масалаларни чап ва ўнг томонларга бўлиб, алоҳида жадвал шакллантирган. Аллома “Ҳак” (ҳақиқат), “сидқ” (самимийлик), “ҳикма” (донолик), “адл” (адолат), “қудрат” (куч-қудрат) каби тушунчаларни жадвалнинг чап томонига жойлаштирган, ўнг томонда эса “баҳжа” (хурсандчилик), “жамал” (чирой), “муҳаббат”, “унс” (иштиёқ), “ризвон” (илоҳий хурсандчилик), “раҳма” (раҳм)лар ўрнашган. Бу шаклда турларга ажратиш, уларни даражаларга бўлиш биринчи марта Ҳаким Термизийда учрайди деб, – Сара Свири алоҳида таъкидлайди. Бизнингча, мақола исломий тасаввуфдаги дуалистик қарашларни кенг тадқиқ қилгани билан аҳамиятлидир. Ҳаким Термизий ижоди орқали ўз мулоҳазаларини ифодалаганлиги эса тадқиқотнинг манбавий асосини янада бойитган. Қолаверса, зардуштийлик, христианлик ва яҳудийлик каби дин ва диний таълимотлар билан исломий тасаввуфни қиёсий ўрганганлиги ўқувчини бу борада чуқурроқ фикрлашга ундайди. Бу эса исломий дуалистик қарашларнинг бошқалари билан ўхшаш ва фарқли жиҳатлари ҳақида янги тадқиқотларни амалга ошириш кераклигини кўрсатади.

1994 йил тадқиқотчи “From polarity to oneness in Sufi psychology” (Сўфийлик психологиясида кўпликдан бирликка – К. Н.) номли мақоласида Ҳаким Термизийнинг “Китаб ал-рияза ва адаб ан-нафс”, “Сийрат ал-авлия” асарларидан унумли фойдаланган¹. Мақолада мазкур асарлардаги Аллоҳга яқин бўлиш учун ихтиёрий ва мажбурий бажарилиши керак бўлган амаллар бошқа асарлар билан қиёсий таҳлил қилинган. Мақолада “Сийрат ал-авлия”² асаридаги қуйидаги парча тўлиқ берилган:

“Бу содиқ киши (ушбу йўлдаги) сайрида, юқорида айтиб ўтганимдек, ўзининг сидқидан фориғ бўладию, нафсининг ҳали ҳам эслатиб ўтилган сифатлар билан тирик эканлигини кўради. Натижада ҳайратга тушиб, сидқи узилади-да, ўзига ўзи “Қандай қилиб нафсимдан бу нарсаларнинг лаззатини чиқариб ташлашим мумкин?” дейди. Шунда унинг ўзи, худди қора сочи оқартиришга қодир бўлмаганидек, бунинг ҳам уддасидан чиқишига қодир эмаслигини англаб етади”.

Шунда инсон имконсиз ҳолда Аллоҳга нола қилиб, кўнглидан барча нопок ҳисларни ювиб ташлашини сўрайди ва Аллоҳ раҳматига сазовор бўлади, қалбига умид берилади. “Арш Эгасининг ҳузуридаги яқинлик маконига келиб қўнади. Натижада яқинлик лаззати ва нафасини ҳис қилади, ушбу ҳислар фазосида ҳамда Аллоҳнинг тавҳиди кенглигида ором топади” – деб ёзган Ҳаким Термизий. Демак, аллома таъбири билан айтганда, чин дилдан

¹ Sviri S. From polarity to oneness in Sufi psychology//Jung and the monotheisms: Judaism, Christianity and Islam. Routledge. – London, New-York, 1994. – P. 2–22.

² Al-Hakim al-Tirmidhi. Sirat al-awliya, ed.B.Radtke. – Beirut, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1992. – P. 14–15.

килинган дуолар албатта ижобат бўлади ва Аллоҳга яқинлаштиради. Сара Свири юкоридаги фикрлар билан Жалолиддин Румий (ваф. 677/1278), Фаридуддин Аттор (ваф. 618/1221), Ал-Хужвирӣ (ваф. 469/1077), Ибн Арабий (ваф. 637/1240), Абу Наср ас-Саррож (ваф. 378/988), Нажмиддин Кубролар (ваф. 618/1221) қарашларининг ўзаро таҳлилини амалга оширган. Уларнинг китобларида Аллоҳга яқинлик, унинг раҳматига етишиш усуллари борасида ёзилган мулоҳазаларни қиёслаган. Мақола муаллифининг Ҳаким Термизий асарларидан келтирган парчалари илмий иш манбавий асосини сезиларли бойитган.

1999 йил эса, Сара Свирининг “Dreaming analyzed and recorded dreams in the World of Medieval Islam” (Ўрта асрлар ислом дунёсида қайд этилган тушлар ва тушлар таҳлили – К. Н.) номли мақоласи Оксфорд университети нашриётида эълон қилинди¹. Ушбу тадқиқот, асосан, икки қисмдан иборат: унинг биринчи қисмида ўрта аср муаллифларининг туш ва унга боғлиқ қарашлари баён этилган бўлса, иккинчи қисмида Ҳаким Термизийнинг тушлари таҳлил қилинган. Ҳаким Термизийнинг тушлари тарбиявий аҳамиятга эга эканлиги, тасаввуфда маънавий саёҳатга йўллаши билан фарқ қилганлиги очиқ берилган. Ҳақиқатан, Ҳаким Термизийнинг “Бадувву шаън Абу Абдуллоҳ Термизий” номли автобиографик асарида ўзи кўрган тушларига алоҳида тўхталган². Тушлар, асосан, алломанинг хотини тилидан баён қилинган. Аллома аёлининг исми умуман эслатилмаган. Ўзини “Абу Абдуллоҳ” (Абдуллоҳнинг отаси), завжасини “Умму Абдуллоҳ” (Абдуллоҳнинг онаси) дейиш билан кифояланган. Тадқиқотчи алоҳида аҳамият берган жиҳат – ўрта асрларда тушлар орқали ҳам тасаввуфий қарашлар ўз ўқувчисига этказилиши мумкинлигидир. Фикримизча, С. Свири томонидан Ҳаким Термизий ва унинг тушлари тизимли таҳлил қилингани, кўплаб янги тадқиқотларга асос бўлиши мумкин. Чунки, Термизийнинг тушлари билан боғлиқ зиддиятли ҳолатлар мавжуд. Масалан, франциялик олим Франсиз Ричарднинг фикрича, Термиз шаҳри исломгача буддавийлик марказларидан бири бўлган ва бу Ҳаким Термизийнинг тушлар орқали фикрларини этказиб бериш масаласига таъсир қилган. Яъни, тушлар борасида буддавийликдан илҳомланган бўлиши мумкин³. Сара Свири фикрича эса, бу ўрта асрларда исломий тасаввуфни ўргатишнинг янги усули бўлган, Ҳаким Термизий нафақат буддавийликда, балки яҳудийлик, христианлик, монийлик ва зурдўштийликда бор хусусиятларни ўз асарларида жамлаган.

1999 йил тадқиқотчининг Ҳаким Термизий илмий мероси таҳлиliga бағишланган “Hakim Tirmidhi and the Malamati Movement in Early Sufism” (Ҳаким Термизий ва илк сўфийликда маломатийлик ҳаракати – К. Н.) номли

¹ Sviri S. Dreaming analyzed and recorded dreams in the World of Medieval Islam//Dream Cultures explorations in the Comparative History of Dreaming. – Oxford University Press, 1999. – P. 252–273.

² Муҳаммад Ҳаким Термизий рисоалари. Таржимон Ж. Чўматов. – Т.: Мовароуннаҳр, 2017. – Б. 440.

³ Историко-культурные традиции эпохи Хакима Тирмизи и ее значение мировой цивилизации (на рус., англ. яз.). – Душанбе: Дониш, 2016. – С. 98–102.

мақоласи нашр қилинди¹. Маълумки, сўфийликнинг шаклланиш тарихи ҳали тўлиқ ўрганилмаган. Асосан, дастлабки маънавий марказлар, уларнинг асосчилари ва таълимотлари маълум даражада тадқиқ этилган. Аммо, мазкур марказлар ўртасидаги муносабатлар кўплаб изланишларни талаб қилади. Сара Свирининг ушбу тадқиқотида Нишопур, Марв, Ҳирот, Балх, Рай, Боғдод, Термиз ва Бухорода жойлашган сўфийлик маънавий марказлари ўртасидаги муносабатлар баён қилинган. Шунингдек, мақолада маломатийлик, карроматийлик, сўфийлик каби тушунчалар ҳақида батафсил маълумот берилган. Тадқиқотнинг аксарият қисмида Ҳаким Термизийнинг нишопурлик олимлар – Абу Усмон ал-Ҳири ва Муҳаммад ибн ал-Фадл (асли Самарқандлик) билан ёзишмалари келтирилган. Аслида, Ҳаким Термизий Нишопур мактабига ҳам ва бошқа мактабга ҳам аъзо бўлмаган. Нишопур олимлари билан ёзишмаларидан кўринадики, унинг фикрлари, қарашлари буткул бошқачадир, деб Сара Свири алоҳида эътироф этган.

2001 йил Сара Свири “Қуддус яҳудий университети” докторанти Майкл Ибштейн билан биргаликда “Саҳл ат-Тустарийнинг (ваф. 283/896) “Рисолат ал-хуруф” номли асари ва Андалусда ҳарфли мактублар” номли тадқиқотини эълон қилди. Ушбу мақола Саҳл ат-Тустарийнинг “Рисолат ал-хуруф” асарининг таҳлилига бағишланган. Аммо, муаллифларнинг қиёсий ўрганиши сабабли, ўрта асрлар тасаввуфида барча олимларнинг ҳарфлар ҳақидаги китоблари тадқиқотга жалб қилинган. Хусусан, андалусиялик Ибн Масарра (ваф. 319/931), Ибн ал-Арабий, Абу Наср ас-Сарраж (ваф. 378/988), Калабодий (ваф. 380/990), Абу Абдурахмон ас-Суламий (ваф. 412/1021) ва Ҳаким Термизий асарларидаги ҳарфлар ва уларнинг моҳияти қиёсий ўрганилган. Ҳаким Термизийнинг “Илм ал-авлия”, “ал-Масаъил ал-макнунат”, “Навдир ал-усул” китобларидаги сўз санъати ва ҳарфларнинг қўлланилишидаги бетакрорлик алоҳида эътироф этилган. Бу мақола Ҳаким Термизий илмий меросининг лингвистик таҳлилини амалга ошириш муҳимлигини кўрсатади.

2002 йил Сара Свири “Words of Power and the Power of Words: Mystical Linguistics in the Works of al-Hakim al-Tirmidhi” (Қудрат сўзи ва сўз қудрати: Ҳаким Термизий асарларининг тасаввуфий тилшунослик таҳлили – К. Н.) номли ишини илмий омма эътиборига ҳавола қилди². Сара Свири ушбу изланишини илк исломий тасаввуфда сўз қўллаш санъатини ўрганишга бағишлаган. Сара Свири Ҳаким Термизий ва унинг замондошлари илмий меросидаги сўзларнинг ўхшашлиги ва фарқларига диққатини қаратган. Алломанинг Қуръони карим ва ҳадисларга берган изоҳлари тадқиқотнинг асосий қисмини ташкил қилган. Бундан Ҳаким Термизий асарларида ишла-

¹ Sviri S. Hakim Tirmidhi and the Malamati Movement in Early Sufism // The Heritage of Sufism vol. I, ed. L. Lewisohn. – Oxford: One world Publications, 1999.

² Sviri S. Words of Power and the Power of Words: Mystical Linguistics in the Works of al-Hakim al-Tirmidhi // Jerusalem Studies in Arabic and Islam. The Hebrew University of Jerusalem the Faculty of Humanities, № 27, 2002. – P. 204–244.

тилган сўзлар аниқ тизимга эгалиги ва улар санъат даражасида фойдаланилганлигини хулоса қилиш мумкин. “Ҳаким Термизий илмий асарларининг тилшунослик таҳлилини битта мақолага жамлаш имкони йўқ. Улардаги ҳар бир жумла катта илмий изланишга сабаб бўлиши мумкин” – дейди Сара Свири. Ҳақиқатан, Ҳаким Термизий асарлари кейинги мутасаввифлар учун янги тизимлашган мактаб вазифасини бажарган. Қолаверса, аллома илк бор арабий ва форсий сўзлардан такрорланмас қофиялар яратган. Уларнинг тилшунослик таҳлилини амалга ошириш бугунги дунё илм-фанида янги қирраларни очиш имконини баради.

2002 йил Сара Свирининг “Self and Self-Transformation in the History of Religions (Динлар тарихида нафс ва нафсни ўзгартириш– К. Н.)” номли тадқиқоти Оксфорд университети нашриётида чоп қилинди¹. Гарчи мақола динлар тарихида нафс ва уни ўзгартириш масалалари деб номланган бўлса-да, аммо, исломий тасаввуфда нафснинг ўрнига кўпроқ урғу берилган. Мақола “нафс” сўзининг луғатлардаги маъноси, келиб чиқиш ўзаги, Ибн Сино томонидан нафсга берилган изоҳлар билан бошланган. Ҳақиқатан, “нафс” сўзининг таърифида “юррак”, “рух”, “иштаҳа”, “истак”, “худбинлик” каби маъноларни учратиш мумкин. Шунингдек, Абу Ҳамид Ғаззолий “нафс” сўзининг икки хил маъноси борлигини айтган: биринчиси – сўфийликда машҳур бўлган жаҳл ва хоҳиш қудрати жам бўлган инсон моҳияти, яъни барча ёмон сифатларни ўз ичига олган инсоннинг ажралмас элементи. Иккинчиси эса – инсоннинг ҳақиқий мавжудлиги, қалби ва бутун моҳияти. Сара Свири “нафснинг” жойлашган ўрни ва тузилишига Ҳаким Термизий берган таърифдан фойдаланган. Унга кўра, “нафс” Одам Ато лойдан яратилгандан буён мавжуддир. “Нафс” ўпка яқинида жойлашган инсон тана аъзосидир. Ҳаким Термизий “Ҳавойи нафс”га қуйидагича таъриф берган: “Бир киши ундан (муаллифдан)”: “Ҳавойи нафс” нима дегани?” деб сўраганида, у шундай жавоб берди: “Ҳавойи нафс таннинг мазмун-моҳиятидир. Чунки Одам (а.с.) тупроқдан яратилган бўлиб, ҳаво унинг тупроқлик моҳиятидаги унсурлардан бири ҳисобланади. Ана шу тупроқлик танда кенг тарқалган бўлиб, унинг асосий озиғидир. Ҳаво таннинг нафаси ва асл моҳияти бўлиб, қоронғулик ифодаси ва она овқатининг қуввати саналади”². Шунингдек, мақолада “Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг ибодатчилар даражалари” номли китобида алоҳида қисм ҳам ажратилган бўлиб, унда Ҳаким Термизий ибодатчилар ўтиши керак бўлган қуйидаги даражаларни белгилаб берган: тавба, зуҳд, нафс билан кураш, муҳаббат, ҳавони ўлдириш, қўрқув, Аллоҳга яқинлик. Хуллас, тадқиқот “нафс” сўзининг мазмун моҳияти, унинг тузилиши ва Ҳаким Термизий асарларида нафсга берилган таърифлар тизимли равишда таҳлил қилинганлиги билан аҳамиятлидир.

¹ Sviri S. The Self and Its Transformation in Sufism with Special Reference in Early Literature// Self and Self-Transformation in the History of Religions. – Oxford University Press, 2002. – P. 203–215.

² Инсон одоби // ал-Ҳаким ат-Термизий; таржимон ва изоҳлар муаллифи К. Раҳимов. – Т.: Ношир, 2015. – Б. 97.

2007 йил исроиллик олиманинг “Кун – Ислом тасаввуфида мавжудликни бажо келтириш сўзи: сўз кудратига оид матнлар тадқиқи” номли мақоласи Лейденда нашр қилинди¹. Мазкур мақолада муаллиф араб тилидаги “кун” – “бўлмоқ” сўзининг тасаввуфий маъносини чуқур таҳлил қилган. Хусусан, “кун” – сўзининг Қуръонда келиш ўрни ва тасаввуфий адабиётлардаги фарқи баён этилган. “Маълумки, Қуръони Каримда барча тириклик сабабчиси Аллоҳ деб, ёзилган бўлса-да, тасаввуфий адабиётларда ғайритабиий қудрат соҳиблари валийлар ҳам қодирлиги ёзилган”, деб Сара Свири фикр билдирган. Мақолада Ҳаким Термизий, Ибн ал-Арабий, Нажмиддин Куброларнинг асарларидан унумли фойдаланилган. Мазкур алломалар ўз китобларида ҳақиқатан валий ёки авлиёлар “кун” сўзи билан мўжизалар содир қилишга қодирлиги ёзилган. Аммо, тадқиқотчи ёзганидек, улар ҳеч кимни Аллоҳдан устун қўймаган. Балки, Аллоҳ баъзи суйган бандаларини шу қудрат билан сийлаши, нима содир бўлса ҳам Аллоҳ иродаси билан юз бериши мумкин, деб таъкидлаганлар. Қолаверса, Ҳаким Термизий валий ва набий ўртасида ҳам кескин фарқ борлигини кўрсатган. “Хатм ул-авлиё” асарида аллома валийлик набийликдан қуйида деб ёзган. Унга кўра, набий Аллоҳ таоло томонидан туширилган ваҳий воситасида, валий эса ҳадис (худо томонидан илҳом воситасида туширилган сўз) воситасида сўзлайдиган зотлардир. “Набийлик ва валийлик ўртасидаги фарқ шундан иборатки, набийлик Аллоҳ таоло томонидан ваҳий шаклида айtilган ва унда Аллоҳнинг руйидан бир қисм мавжуд бўлган каломдир. Ваҳий сўнгига етганда руҳ билан муҳрланади. Унинг қабул этилиши ҳам шу тариқа амалга ошади. Уни тасдиқлаш лозим бўлган нарса ҳам ана шудир. Кимки уни инкор этса кофир бўлади. Чунки бу билан Аллоҳнинг каломини инкор қилган бўлади. Валийлик эса, Аллоҳ у билан (ваҳийдан) бошқача йўл билан гаплашадиган ва (шу тариқа) ўз ҳадисини унга етказадиган кишига хос ҳолатдир. Бундай киши ҳадис воситасида сўзлайди, ушбу ҳадис эса Аллоҳ азза ва жалла томонидан ҳақ тилидан чиқади. Ушбу ҳадис билан сакинат ҳам бўлади. Муҳаддиснинг қалбида бўлган ушбу сакинат уни (ҳадисни) қабул қилиб, ўша билан сукунат топади”². Фикримизча, Сара Свири мазкур мақола орқали ислом дини ва тасаввуф ўртасида баъзи зиддиятлар борлигини кўрсатишга уринган. Тасаввувдаги валий ёки авлиёлар қудрати масаласи жиддий ўрганилиши керак. Зеро, Ҳаким Термизий, Ибн ал-Арабий, Нажмиддин Кубролар ислом динини чуқур билган ҳамда барча қарашларига ислом тафаккурини сингдирган.

2012 йил тадқиқотчининг “Сўфийлик: исломий тасаввуфнинг шаклланиш жараёнида атамалар, изоҳлар ва уларнинг тараққиёт жараёни” номли мақоласи нашрдан чиқди³. Ушбу тадқиқот “зоҳидлик”, “тасаввуф”, “сўфийик”

¹ Sviri S. Kun – the existence-bestowing word in Islamic mysticism: A survey of texts on the creative power of language // The poetics of Grammar and the Metaphysics of Sound and Sign. – Leiden-Boston: Brill, 2007. – P. 35–67.

² Хатм ул-авлиё (Валийлар муҳри). Тарж. К. Раҳимов. – Т.: Ношир, 2017. – Б. 12.

³ Sviri S. Sufism: reconsidering terms, definitions and processes in the formative period of Islamic mysticism // Les maitres soufis et leurs disciples. – Beyrouth, Liban, 2012. – P. 17–34.

каби атамалар мазмун моҳиятини очиб беришга йўналтирилган. Сара Свири юқоридаги атамаларнинг келиб чиқиш тарихи, ўзаги ҳамда ишлатилиш ўрнига алоҳида тўхталган. Ҳаким Термизийнинг зоҳидлик ва сўфийликка берган таърифлари бошқа манбалар билан қиёсий таҳлил қилинган. Тасаввуф ва сўфийлик ислом динидаги икки йўналиш, ҳар иккисининг ҳам ўз назарияси ва бир-биридан фарқли жиҳатлари бор. Аммо, уларда ишлатиладиган атамалар жуда ўхшашдир. Зоҳидлик, тасаввуфдаги одатлар юнонлар, яҳудийлар, христианликда ҳам мавжуд бўлган. Уларда зоҳидлик, тасаввуфга оид кўпчилик урф-одатлар унутилган. Фақатгина ислом динида тўлиқ шаклда сақланиб қолган деб, муаллиф хулоса қилган. Тадқиқотчининг мазкур мақоласи Европада XX асрнинг иккинчи ярмидан кейин деярли ўрганилмаган соҳа – исломий тасаввуфнинг шаклланиш даври бўйича янгилик бўлди. Зеро, И. Голдзиҳер¹, А. Николсон² ва Л. Массигнондан³ кейин мазкур давр бўйича йирик тадқиқот амалга оширилмаган ва уларнинг ишлари ҳозиргача Ғарбда асосий манба сифатида ишлатилади.

2016 йил Сара Свирининг “Илк ислом тасаввуфида муқаддас одамнинг пайдо бўлиши: муслима аёлнинг тушидаги хушбўй гиёҳ ва унинг антик дунёдан акс-садолари”⁴ номли мақоласи нашр қилинди. Ушбу мақола 1999 йил чоп этилган “Ўрта асрлар ислом дунёсида қайд этилган тушлар ва тушлар таҳлили” номли мақола билан мазмунан жуда яқин. Ислом дини ўзининг ҳар томонлама мукамаллигини кўрсатди. Аммо, Миср, Сурия, Фаластин, Эрон ва Ўрта Осиё ҳудудларида мавжуд бўлган христианлик, яҳудийлик, зардуштийлик, будпарстлик, монийлик каби дин ва диний таълимотлар ислом таъсирида бир кунда йўқ бўлган эмас. Балки, одамлар уларни ўзгартирган, ўзларининг анъаналарига мослаштирган ёки шунчаки ўша урф-одатларини давом эттирган деб, тадқиқотчи даъво қилади. Олиманинг фикрича, “муқаддас инсон” ёки туш билан боғлиқ одатлар ҳам исломгача бўлган дин ёки диний таълимотлардан қолган ҳамда тасаввуфга сингдирилган. Яъни, тасаввуфдаги “валий” ёки “авлиё” каби тушунчалар зардушт, моний, буддалар таъсирида вужудга келган. Қолаверса, тадқиқотчи бир қанча янги хулосаларни тақдим қилган: Ҳаким Термизий оиласида ўзаро сўзлашувчи тил – форс тили бўлган. Ҳаким Термизий завжаси тушларини форс тилида айтган, аллома уни араб тилида қоғозга туширган. Умму Абдуллоҳ кўрган тушлар шунчаки ҳикоя ёки ривоят эмас, балки тасаввуфий таълимот характерида эга бўлган. Умму Абдуллоҳ тушларига кирган мўйсафид ҳар доим қўлларида хушбўй ҳид таратувчи ўсимликлар билан кўринган. У Умму Абдуллоҳ билан сўзлашганда уларни ҳеч қўлидан қўймаган.

¹ Goldziher I. Introduction to Islam Theology and Law. – Princeton: Princeton University Press, 1981.

² Nicholson A. The Mystics of Islam. – London, Boston, 1974.

³ Massignon L. Essai sur les origines du lexique techniques de la mystique musulmane. – Paris: Vrin, 1968.

⁴ Sara Sviri. The emergence of the holy man in early Islamic mysticism: the myrtle in a muslim woman's dream and its late antique echoes // Journal of Semitic Studies LXI/2 Autumn 2016. – P. 463–495.

С. Свирининг ёзишича, бу ҳам рамзий маънога эга бўлиб, исломгача бўлган яҳудийлик, зардуштийлик, христианлик, монийлик ёки қадимги аккадликлардан ўзлаштирилган. Мазкур дин ва диний таълимотларда хушбўй хидли гиёҳлар билан бажариладиган кўплаб одатлар мавжуд. Шунингдек, юқоридаги диний таълимотларда “муқаддас инсон”, асосан, хушбўй хидли дарахт, гул ва ўсимликлар билан инсонлар кўзига кўринган. Юқоридаги фикрлардан кўриниб турибдики, мақола жиддий таҳлил қилиниши лозим. Унда фикр юритилган кўплаб мулоҳазалар бир қанча эътирозларга сабаб бўлиши мумкин.

Умуман олганда, 1970 йиллардан бошлаб Сара Свири Ҳаким Термизий илмий меросини ўрганган ва шу соҳа бўйича докторликка муносиб топилган. Ҳозиргача Ҳаким Термизий фикрлари ва қарашларини бутун дунёга тарқатаётган олималардан биридир. Сара Свирининг илмий ишлари туфайли Ҳаким Термизийнинг дунё тасаввуфшунослигидаги ўрни аниқроқ белгилаб берилди. Тадқиқотчи илк бор исломий дуалистик қарашларни Ҳаким Термизий асарлари билан тизимли тарзда таҳлил қилиб, ушбу масалада алломанинг алоҳида принципга эга эканлигини асослаб берган.

Алломанинг тушлар билан боғлиқ жиҳатларини Сара Свири даражасида ҳеч ким ўрганмаган. Ҳаким Термизий томонидан ўзининг автобиографик асарида ёзиб қолдирилган аллома ва аёлининг тушлари шунчаки ҳикоя ёки ривоят эмас, балки чуқур маънога эга тасаввуфий таълимот эканлигини илк бора айнан шу тадқиқотчи кўрсатиб берган.

Қолаверса, С. Свири тасаввуфий мактаблар ва улар ўртасидаги муносабатларда Ҳаким Термизийнинг ўрни масаласи таҳлилида ҳам пешқадам бўлган.

Юқорида таъкидланганидек, ҳали Ҳаким Термизий асарларининг тилшунослик таҳлили амалга оширилмаган. Сара Свири илк бор алломанинг ёзма меросидаги сўзларнинг мазмун-моҳиятини очиб беришга қўл урган.

Шунингдек, исроиллик олима Ҳаким Термизий “валий” ёки “авлиё” тимсолларини яратишда зардуштийлик, монийлик ёки яҳудийликдан илҳомланган деган назарияни ҳам ўртага ташлаган. Аммо, тадқиқотчининг яҳудийлик динига эътикод қилиши кўп ўринларда ҳолис хулоса чиқаришига ҳалал берган. Шу сабабли ҳам қуйидаги масалалар алоҳида тадқиқотларни талаб қилади:

Биринчидан, “Саҳл ат-Тустарийнинг “Рисолат ал-хуруф” номли асари ва Андалусда ҳарфли мактублар” ҳамда “Қудрат сўзи ва сўз қудрати: Ҳаким Термизий асарларининг тасаввуфий тилшунослик таҳлили” каби мақолалардан кўринадики, Ҳаким Термизий асарларининг тилшунослигини амалга ошириш бугунги кунда кечиктириб бўлмас вазифадир.

Иккинчидан, исломий тасаввуфдаги валий ёки авлиёлар қудрати масаласи Ҳаким Термизий асарлари орқали алоҳида ўрганилиши керак. Хусусан, “валий” ёки “авлиё”нинг христианлик, яҳудийлик, монийлик, зардуштийликдаги “муқаддас одам” билан тенглаштирилганлик масаласи.

Учинчидан, исломий тасаввуфда тушларнинг ўрни мавзуси ҳам долзарб вазифадир. Яъни, аллома тушларининг зардуштийлик, христианлик ёки яҳудийликдан илҳомланганлик масаласи таҳлил қилиниши керак.